

Shahid Rajaei Teacher Training University- Iran
Ontological Researches
Semi-Annual Scientific Journal
ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
Type: Research

Vol.13, No. 26
Autumn 2024 & Winter 2025

Journal Homepage: www.orj.sru.ac.ir

A Comparative Study of the Interpretive Reading of the Dual Command and Creation from the Perspective of Allama Tabatabai in Comparison with Its Philosophical and Mystical Readings

Mohammad Reza Khani¹
Ali Avtaz Bagheri²
Ebrahim Khani³

Abstract

Allama Tabatabai draws upon verses of the Holy Quran to elaborate on an ontological duality in the division of realms, termed the duality of khalq (creation) and amr (command). This article adopts a descriptive-comparative method, referring

¹. 4th level graduate of the Specialized Center for Qur'anic Interpretation and Sciences, Qom Seminary, corresponding author u.khany@yahoo.com

². Assistant Professor of Imam Khomeini Educational and Research Institute bagheri@qabas.net

³. Assistant Professor at Imam Sadeq University u.khany68@gmail.com

Received: 19/07/2024
Reviewed: 05/10/2024
Revised: 25/06/2025
Accepted: 13/07/2025

to Allama Tabatabai's works to explain his perspective on the Quranic duality of the "creational aspect" (jihah khalqi) and the "command aspect" (jihah amri), while also examining the ontological dimensions of this Quranic duality in Islamic philosophy and mysticism. There is a close relationship between the "Quranic duality of the creational aspect and the command aspect" on one hand and, on the other, the "mystical duality of the creational aspect and the aspect of truth (jihah haqqi)," as well as the philosophical principle of "the effect being 'ayn al-rabt (essentially dependent) on the cause." From this perspective, the "command aspect" (haythiyyah amriyyah) in the Quran—which signifies the referential aspect of beings to God without considering longitudinal or lateral intermediaries—is equivalent to the "principle of 'ayn al-rabt of the effect to the cause" in Islamic philosophy and corresponds to the "aspect of truth" (jihah haqqi) in Islamic mysticism, i.e., the non-independent aspect and the divine face (wajh Allah) of the manifestations of the Divine Essence. Moreover, the "creational aspect" (haythiyyah khalqiyyah) of beings in the Quran—which refers to each being's attention to its own existential rank and the role of longitudinal and lateral intermediaries in its existence—entails its existential self-discovery, expressed in mystical terminology as the "creational aspect" (jihah khalqi).

Keywords: The Realm of Creation" ('Ālam al-Khalq), The Realm of Divine Command" ('Ālam al-Amr), Creational Aspect" (al-Jihat al-Khalqiyyah), Command Aspect" (al-Jihat al-Amriyyah), Aspect of Truth/Divine Reality" (al-Jihat al-Ḥaqīqiyyah), Allama Tabatabai .

Problem Statement

In verse 54 of Surah Al-A'raf, ("أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ") the term khalq (creation) is meaningfully contrasted with amr (command). Additionally, several verses—such as "إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ" (Yasin, 82)—provide significant explanations regarding the nature of amr, and Quranic exegetes have offered varying analyses of the meanings of khalq and amr. Among them, Allama Tabatabai, in his commentary on certain Quranic verses, speaks of a distinct system referred to as "'ālam al-amr" (the Realm of Command) in contrast to "'ālam al-khalq" (the Realm of Creation). Employing his Quran-by-Quran exegetical method in Tafsir al-Mizan as well as in his mystical and philosophical works, he examines the characteristics, beings, processes, and events that belong to the realities of these two systems (khalq and amr), seeking to interpret and explain certain ontological propositions within the framework of these two Quranic terms.

On the other hand, Islamic mysticism ('irfān) discusses a duality termed "al-jihah al-khalqiyyah" (the creational aspect) and "al-jihah al-ḥaqīqiyyah" (the aspect of truth), which bears substantial resemblance to the Quranic duality of "al-jihah al-khalqiyyah" and "al-jihah al-amriyyah." Similarly, in Ṣadrian philosophy (ḥikmat muta'āliyah), there are significant ontological foundations explaining the

relationship between cause and effect (‘illah wa ma‘lūl), which closely align with the Quranic duality of "al-jihah al-khalqiyyah" and "al-jihah al-amriyyah".

Therefore, this article seeks to clarify the ontological dimensions of the Quranic duality ("al-jihah al-khalqiyyah" and "al-jihah al-amriyyah") by first conducting a detailed examination of this duality in the Quran from Allama Tabatabai's perspective, then analyzing the mystical duality ("al-jihah al-khalqiyyah" and "al-jihah al-ḥaqīqiyyah") and the philosophical principle of "‘ayn al-rabt" (the effect's essential dependence on the cause). Finally, it innovatively explores the possible similarities and differences between them.

Main Question:

What is the relationship between Allama Tabatabai's exegetical reading of the duality of amr (command) and khalq (creation) and its philosophical and mystical readings?

Subsidiary Questions:

What is meant by the Quranic duality of "al-jihah al-khalqiyyah" (creational aspect) and "al-jihah al-amriyyah" (command aspect) from Allama Tabatabai's perspective? What is meant by the mystical duality of "al-jihah al-khalqiyyah" and "al-jihah al-ḥaqīqiyyah" (aspect of truth)?

What is meant by the ontological principle of "‘ayn al-rabt" (essential dependence) of beings in Islamic philosophy?

What is the relationship between the Quranic duality ("al-jihah al-khalqiyyah" and "al-jihah al-amriyyah"), the mystical duality ("al-jihah al-khalqiyyah" and "al-jihah al-ḥaqīqiyyah"), and the philosophical principle of "‘ayn al-rabt" (the effect's dependence on the cause)?

Method

The present study is a fundamental research project based on a comparative and problem-oriented methodology. This library research employs three methods for data collection: written documents, computer systems, and academic software.

Findings and Results

1 -According to Allama Tabatabai's perspective, the "command aspect" (al-jihah al-amriyyah) in the Quran refers to a dimension of beings in which there is no intermediary between the divine will (irādah) and the intended object—meaning the thing is directly attributed to God without any mediation. In contrast, the "creational aspect" (al-jihah al-khalqiyyah) pertains to a dimension where longitudinal and lateral intermediaries play a role in the existence of a particular being.

2 - In Islamic mysticism (‘irfān), the non-independent and divine-facing (wajh Allāh) manifestations of the Divine Essence are termed the "aspect of truth" (al-jihah al-ḥaqīqiyyah), while in philosophy, this is referred to as the "effect's essential dependence (‘ayn al-rabt) on the cause." Conversely, the "creational aspect" (al-jihah al-khalqiyyah) in Islamic mysticism denotes manifestations of the Divine Essence

that, by attaining a kind of "existential self-discovery" (khud-yābī wujūdī), also attribute their existence to themselves.

3 -The examination of the ontological dimensions of the Quranic duality of amr (command) and khalq (creation) in Islamic mysticism and Ṣadrian philosophy (ḥikmat muta‘āliyah) leads to the overarching conclusion that, despite some terminological and superficial differences, there is a profound ontological harmony between them. This allows for a coherent and non-contradictory explanation of the Quranic duality of amr and khalq based on Ṣadrian principles and the mystical duality of the "aspect of truth" and the "creational aspect".

4 -The "command aspect" (al-haythiyyah al-amriyyah) in the Quran—i.e., the attribution of beings to God without considering intermediaries—is equivalent to the "aspect of truth" (al-jihah al-ḥaqīqiyyah) in Islamic mysticism, which signifies the non-independent and divine-facing nature of God's manifestations. It also corresponds to the "effect's essential dependence (‘ayn al-rabt) on the cause" in Ṣadrian philosophy.

5 -Conversely, the Quranic "creational aspect" (al-jihah al-khalqiyyah)—which refers to a being's attention to its own existential rank and the role of longitudinal and lateral intermediaries in its existence—is addressed in Islamic mysticism as follows: beings in the creational realms possess a kind of "existential self-discovery," perceiving their own existence as distinct, with specific boundaries and determinations, which is termed the "creational aspect."

References

- Jami A, Three Treatises on Irfan. Tehran: Manouchehri Library; B. Arabic.
- Javadi Amoli A, Tajli al-Wilayat in the verse of Tahir. Qom: Israa;2009a, third edition. persian.
- O'Meara, D, The Conception of Natura in John Scottus Eriugena. Vivarium. Published by Brill.1981; 19(2): 126-145.
- Tomasic, T. M, The Logical Function of Metaphor in Pseudo Dionysius and Johannes Scottus Eriugena. The Journal of Religion. Published by the University of Chicago Press. 1988; 68(3): 361-376.
- Zevit, Z. *What Really Happened in the Garden of Eden?* Yale University Press; 2013.

Shahid Rajaei Teacher Training University- Iran
 Ontological Researches
 semi-annual scientific journal
 ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
 Type: Research

Vol.14, No. 27
 Spring & Summer 2025

پژوهش‌های هستی‌شناختی
 دو فصلنامه علمی
 نوع مقاله: پژوهشی
 سال چهاردهم، شماره ۲۷
 بهار و تابستان ۱۴۰۴
 صفحات ۲۹-۵۳

مقایسه تطبیقی خوانش تفسیری دوگانه امر و خلق از منظر علامه طباطبایی با خوانش فلسفی و عرفانی آن

محمد رضا خانی^۱
 علی اوسط باقری^۲
 ابراهیم خانی^۳

چکیده

علامه طباطبایی با تمسک به آیاتی از قرآن کریم به تشریح دوگانه‌ای هستی‌شناسانه، در تقسیم عوالم با عنوان دوگانه خلق و امر پرداخته است. این مقاله با روش توصیفی - تطبیقی با مراجعه به آثار علامه طباطبایی ضمن تبیین دیدگاه ایشان درباره دوگانه قرآنی «جهت خلقی» و «جهت امری»، به بررسی ابعاد هستی‌شناختی این دوگانه قرآنی در فلسفه و عرفان اسلامی پرداخته است. رابطه تنگاتنگی میان

^۱. دانش آموخته سطح ۴ مرکز تخصصی تفسیر و علوم قرآن حوزه علمیه قم، نویسنده مسئول
^۲. استادیار مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی ره
^۳. استادیار دانشگاه امام صادق ع

u.khany@yahoo.com

bagheri@qabas.net

u.khany68@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۲۹

تاریخ داوری: ۱۴۰۳/۰۷/۱۴

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۴/۰۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۲۲

«دوگانه قرآنی جهت خلقی و جهت امری» با «دوگانه عرفانی جهت خلقی و جهت حقی» از یک سو و «عین الربط بودن معلول به علت» در فلسفه از سوی دیگر وجود دارد. از این منظر «حیثیت امری» در قرآن کریم که دال بر حیثیت استناد موجودات به خداوند بدون ملاحظه وسائط طولی و عرضی است، مساوق «حیثیت عین الربطی معلول به علت» در فلسفه اسلامی و مساوق «جهت حقی» در عرفان اسلامی، یعنی حیثیت غیر استقلالی و وجه الهی ظهورات ذات الهی است. همچنین «حیثیت خلقی» موجودات در قرآن کریم که به معنای توجه هر موجودی به جایگاه خود و نقش آفرینی وسائط طولی و عرضی در به وجود آمدن آن می‌باشد؛ مستلزم خودیابی وجودی آن موجود است که در اصطلاح عرفانی از آن به «جهت خلقی» تعبیر می‌شود.

کلمات کلیدی: عالم خلق، عالم امر، جهت خلقی، جهت امری، جهت حقی، علامه طباطبایی.

طرح مسأله

در آیه ۵۴ سوره اعراف «أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ» در تقابلی معنادار واژه خلق در مقابل واژه امر به کار رفته است. همچنین در آیات متعددی از جمله آیه «إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» (یس، ۸۲) توضیحات قابل توجهی در مورد چیستی امر ارائه شده است و مفسران قرآن کریم در معنای خلق و امر تحلیل‌های متفاوتی ارائه داده‌اند. در این میان علامه طباطبایی با روش تفسیر قرآن به قرآن از دوگانه‌ای قرآنی با عنوان «عالم امر» و «عالم خلق» سخن گفته است و در آثار تفسیری، عرفانی و فلسفی خود به بررسی فرایندها، ویژگی‌ها و موجودات این دو عالم پرداخته است. از سوی دیگر در کتب عرفان نظری دوگانه‌ای با عنوان «جهت خلقی» و «جهت حقی» مطرح است که مشابهت فراوانی با دوگانه قرآنی «جهت خلقی» و «جهت امری» دارد. همچنین در حکمت صدرایی، مبانی هستی‌شناسانه قابل توجهی در توضیح رابطه علت و معلول وجود دارد که همخوانی فراوانی با دوگانه قرآنی «جهت خلقی» و «جهت امری» دارد.

از این رو در این مقاله برای روشن‌تر شدن ابعاد هستی‌شناسانه دوگانه قرآنی «جهت خلقی» و «جهت امری» تلاش خواهد شد پس از بررسی تفصیلی این دوگانه در قرآن کریم از منظر علامه طباطبایی و دوگانه عرفانی «جهت خلقی» و «جهت حقی» و «عین الربط بودن معلول به علت» در فلسفه، به شکل نوآورانه مشابهت‌ها و تفاوت‌های احتمالی آن‌ها مورد بررسی قرار گیرد.

پیشینه مسأله

در زمینه حقیقت خلق و امر در قرآن کریم به صورت مستقل تاکنون چند مقاله نگارش شده است که از آن جمله می‌توان به مقاله «ارزیابی دیدگاه مفسران در تبیین معنای امر در آیه ۵۴ سوره اعراف» (روحی برندق، کاوس، مجله قرآن شناخت، شماره ۱۵، ۲۰۱۵) اشاره کرد که در ضمن بیان ۵ نظریه در تفسیر خلق و امر در آیه «أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ» به بیان دیدگاه علامه طباطبایی درباره دوگانه خلق و امر پرداخته است. همچنین درباره دوگانه عرفانی جهت خلقی و جهت حقی می‌توان به رساله «بازخوانی ساختار وجود شناسی در حکمت متعالیه بر اساس منطق / سفار / ربعه» (خانی، ابراهیم، رساله دکتری، دانشگاه اصفهان، ۲۰۱۸) اشاره کرد که در ضمن مباحث به دوگانه هستی شناسانه «جهت خلقی» و «جهت حقی» در عرفان اسلامی اشاره کرده است. وجه تمایز و نوآوری مقاله حاضر با پژوهش‌های گذشته، یکی تمرکز بر تفسیر موضوعی و دقیق دوگانه قرآنی «جهت خلقی» و «جهت امری» بر طبق اندیشه‌های علامه طباطبایی (۱) و یکی مقایسه و تطبیق دوگانه «جهت خلقی» و «جهت امری» در قرآن با دوگانه عرفانی «جهت خلقی» و «جهت حقی» است که در نوع خود بی سابقه است.

۱. مفهوم شناسی

۱.۱. خلق

خَلَقَ مصدر فعل خَلَقَ يَخْلُقُ به معنای تقدیر و اندازه‌گیری و یا ایجاد شیء بدون نمونه سابق است (حسینی زبیدی، ۱۹۹۳، ج ۱، ص ۱۲۰؛ ازهری، ۲۰۰۰، ج ۷، ص ۱۶؛ ابن منظور، ۱۹۹۳، ج ۱، ص ۸۵). برخی تنها معنای تقدیر و اندازه‌گیری را برای آن ذکر کرده‌اند (جوهری، ۱۹۵۶، ج ۴، ص ۱۴۷۰؛ فیومی، ۱۹۹۳، ص ۱۸۰). ابن فارس دو اصل معنایی ریشه‌ی «الخاء و اللام و القاف» را تقدیر و نرم کردن چیزی دانسته است (ابن فارس، ۱۹۸۳، ج ۲، ص ۲۱۳؛ فیروز آبادی، ۱۹۹۴، ج ۳، ص ۳۰۹). راغب اصل معنای خلق را تقدیر مستقیم و استوار می‌داند و بر این باور است که خلق در معنای ایجاد شیء بدون نمونه قبلی و همچنین در معنای به وجود آوردن یک شیء از شیء دیگر نیز به کار می‌رود (راغب اصفهانی، ۱۹۹۱، ص ۲۹۶). مصطفوی ایجاد شیء به کیفیتی خاص و به شکلی که اراده و

حکمت الهی اقتضا می‌کند را تنها اصل معنایی برای این ریشه می‌داند و معانی مختلف از جمله تقدیر و اندازه‌گیری را همان کیفیت خاص در اصل معنای خلق می‌داند (مصطفوی، ۲۰۰۸، ج ۳، ص ۱۲۷). با توجه به نقاط اشتراک و افتراق لغویان چنین به نظر می‌رسد که معنای خلق همان ایجاد همراه با تقدیر و اندازه‌گیری است و استعمال در معنای ایجاد شیء بدون نمونه قبلی یا ایجاد شیء از شیء دیگر نیز به خاطر این است که هر ایجادیه همراه با تقدیر و اندازه‌گیری است.

۲.۱. امر

لغت شناسان برای واژه «أمر» (به فتح همزه و سکون میم) معانی مختلفی ذکر کرده‌اند. از میان پنج اصل معنایی که ابن فارس برای (الهمزة و الميم و الراء) بیان کرده است، تنها دو اصل اول، یعنی «الأمر من الأمور»، و «الأمر ضد النهی» از معانی «أمر» بوده و سه معنای دیگر (برکت، علامت و شگفتی) از «أمر» (به فتح میم) یا «إمر» (به کسر همزه) هستند (ابن فارس، ۱۹۸۳، ج ۱، ص ۱۳۷). امر به معنای دستور مورد اتفاق لغت شناسان است؛ اگر چه تعبیر آنان از این معنا متفاوت است. در بیان این معنا خلیل، ازهری، طریحی و ابن منظور، از تعبیر «نقیض النهی» (فراهیدی، ۱۹۸۸، ج ۸، ص ۲۹۷؛ ابن منظور، ۱۹۹۳، ج ۴، ص ۲۶؛ طریحی، ۱۹۹۶، ج ۳، ص ۲۰۸؛ ازهری، ۲۰۰۰، ج ۱، ص ۲۰۸)، ابن فارس و زبیدی از تعبیر «ضد النهی» (ابن فارس، ۱۹۸۳، ج ۱، ص ۱۳۷؛ حسینی زبیدی، ۱۹۹۳، ج ۶، ص ۳۲) و فیومی از تعبیر «طلب» (فیومی، ۱۹۹۳، ص ۲۲) استفاده کرده است. برخی از لغت شناسان به معنای دیگر واژه امر تصریح کرده‌اند که از آن جمله می‌توان به «حال» (همان، ص ۲۲)، «شأن» (حسینی زبیدی، ۱۹۹۳، ج ۶، ص ۳۱؛ راغب اصفهانی، ۱۹۹۱، ص ۸۸)، «شیء» (قرشی، ۱۹۹۲، ج ۱، ص ۱۰۹)، «حادثه» (ابن منظور، ۱۹۹۳، ج ۴، ص ۲۷)، «ابداع» (راغب اصفهانی، ۱۹۹۱، ص ۸۹)، «فعل» (رک حسینی زبیدی، ۱۹۹۳، ج ۶، ص ۳۱) اشاره کرد.

از آنجا که واژه «امر» در غیر معنای طلب بسیار کاربرد دارد و حمل تمام این استعمالات بر مجاز بعید است می‌توان گفت واژه «امر» مشترک لفظی است و حداقل دو معنای موضوع له دارد که یکی از آن دو معنای طلب است. نسبت به معنای دیگر نیز باید گفت بعضی از

این معانی مثل «حادثه» و «ابداع» مصادیقی از معانی دیگر مثل «فعل» هستند؛ از این رو معنای مستقلی به حساب نمی‌آیند. اما هر یک از معانی «شأن»، «شیء»، «فعل» نیز تمام استعمالات امر غیر طلبی را در بر نمی‌گیرند. مثلاً در آیه «وَوَسَّرَ لِي أَمْرِي» (طه، ۲۶) امر در معنای شیء و شأن استعمال نشده است و یا در آیه «وَلَوْ أَنْزَلْنَا مَلَكَاً لَفُضِيَ الْأَمْرُ» (انعام، ۸) امر معنای فعل نمی‌دهد. از این رو به نظر نگارنده یا باید واژه «امر» را مشترک لفظی بین بیش از دو معنا دانست و یا بعضی از استعمالات «امر» را حمل بر مجاز کرد که در هر صورت تعیین معنای «امر» در یک عبارت، نیازمند قرینه است.

۲. دوگانه قرآنی خلق و امر

۱.۲. تفسیر دوگانه قرآنی خلق و امر از منظر علامه طباطبایی

یکی از صریح‌ترین تعبیری که به دوگانه خلق و امر اشاره کرده است تعبیر «أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ» (اعراف، ۵۴) است. به عقیده علامه تقابل خلق و امر در این آیه، مشعر به تغایر معنای این دو کلمه است. از این رو متعلق خلق تنها ایجاد ذات شیء و متعلق امر ایجاد آثار آن ذوات و نظام جاری میان آن ذوات است (طباطبایی، ۲۰۱۱، ج ۸، ص ۱۵۲). علامه به عنوان شاهدی دیگر بر این تغایر به سیاق آیه «إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ يُغْشِي اللَّيْلَ النَّهَارَ يَطْلُبُهُ حَثِيثًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالنُّجُومَ مُسَخَّرَاتٍ بِأَمْرِهِ أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ» (اعراف، ۵۴) نیز تمسک می‌کند. تعبیر «خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ» در صدر آیه به ایجاد ذات اشیا؛ و تعبیر «ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ يَدْبِرُ الْأَمْرَ» به ایجاد نظام أحسن بین اشیا با امری پس از امری اشاره دارد (طباطبایی، ۲۰۱۱، ج ۸، ص ۱۵۲).

البته علامه در رساله *الانسان قبل الدنيا* اختصاص خلق به ایجاد ذوات و اختصاص امر به ایجاد آثار ذوات را نفی می‌کند و به عنوان شاهدی بر عدم اختصاص امر به آثار ذوات به آیه «قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي» (اسراء، ۸۵) و آیه «إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئاً أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» (یس، ۸۲) تمسک می‌کند. به عقیده علامه طباطبایی روح در آیه ۸۵ سوره اسراء، عینی از اعیان و از سنخ و جنس امر است. بنابراین «امر» مشتمل بر ذوات و اعیان موجودات نیز می‌شود (طباطبایی، ۲۰۱۱، ج ۱، ص ۱۹۶). همچنین طبق آیه «إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئاً

أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» (یس، ۸۲) امر الهی همان ایجاد به کلمه كُن است و اطلاق امر شامل ایجاد ذوات و ایجاد آثار ذوات می‌شود (طباطبایی، ۱۹۹۴، ص ۱۶۴).

آنچه در رفع این تهافت می‌توان بیان کرد این است که شمول (امر) بر ایجاد ذوات، آثار، افعال و نظام جاری بین اشیاء با تمسک به آیه «قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي» و آیه «إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» به خاطر این است که در این دو آیه «امر» به تنهایی ذکر شده است؛ اما با توجه به مغایرت معطوف و معطوف علیه در آیه «أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ» و همچنین سیاق آیه ۵۴ سوره اعراف، خلق به ایجاد ذوات اشیاء و امر به ایجاد آثار و نظام جاری بین اشیاء تعلق می‌گیرد.

علامه طباطبایی ۶ در تفسیر آیه «إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» (یس، ۸۲) به توصیف دقیق‌تری از «امر» پرداخته است (طباطبایی، ۲۰۱۱، ج ۱۷، ص ۱۱۴). تعبیر «أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ» بیان تمثیلی از تعلق اراده خداوند به ایجاد شیء و بیانگر تحقق این اراده است (همان، ص ۱۱۴؛ جوادی آملی، ۲۰۰۹، ج ۳، ص ۳۸۳؛ همو، ۲۰۱۰، ج ۶، ص ۳۲۴). امیرالمؤمنین (ع) در تبیین این حقیقت چنین می‌فرماید: «يقول لمن أراد كونه: «كن فيكون» لا بصوت يفرغ ولا بندا يسمع، و انما كلامه سبحانه فعل منه انشاء» (سید رضی، «نهج البلاغه»، خطبه ۱۸۶). تعبیر «فَيَكُونُ» بیانگر اطاعت شیءِ مراد و گزارشی است از تحقق شیء به محض اراده خداوند، به طوری که با تعلق اراده خداوند به هست شدن، بدون درنگ موجود می‌شود (جوادی آملی، ۲۰۱۰، ج ۶، ص ۳۲۵). فاء در تعبیر «فَيَكُونُ» مفید ترتب مقامی است نه فاصله زمانی (همو، ۲۰۰۹، ج ۵، ص ۲۱۵). در این صورت مفاد آیه این چنین است که شأن خداوند در موقف اراده ایجاد هر چیزی این است که بدون نیاز به هیچ مقدمه و یا سابقه به صرف اراده آن را ایجاد کند (طباطبایی، ۲۰۱۱، ج ۱۷، ص ۱۱۴-۱۱۵). بنابراین «امر الهی» همان کلمه ایجاد است که به محض اراده، حصه‌ای از وجود را به آن شیء افاضه می‌کند (همان، ج ۸، ص ۱۵۱).

خدا فاعل بالاراده است و اراده او عین فاعلیت اوست (جوادی آملی، ۲۰۰۴، ص ۳۶۱). از این رو اراده در آیه ۸۲ سوره یس از سنخ اراده تکوینی است که واسطه‌ای بین اراده و مراد وجود ندارد (ملاصدرا، ۱۹۸۷، ج ۵، ص ۳۸۳؛ جوادی آملی، ۲۰۰۹، ج ۳، ص ۳۸۲). برخلاف خطاب‌های اعتباری که خطاب جدی، فرع بر وجود مخاطب است، در خطاب

تکوینی مخاطب فرع بر خطاب بوده و خطاب، مخاطب آفرین است (جوادی آملی، ۲۰۱۰، ج ۶، ص ۳۲۶). از این رو رابطه «کن» با «یکون» به شکل اضافه اشراقی است به طوری که نفس اضافه، مضاف آفرین است (همو، ۲۰۰۹، ج ۱، ص ۱۴۳؛ همو، ۲۰۰۷، ج ۱، ص ۲۵۹).

۳.۲. جهت خلقی و جهت امری در موجودات

با توجه به آنچه گذشت، زمانی که خداوند شیئی را با کُن مخاطب قرار می‌دهد حصه‌ای از وجود را به آن شیء اضافه می‌کند و آن شیء موجود می‌شود. وجود اضافه شده به شیء نسبتی به خداوند دارد که با (کُن) ایجاد در آیه «إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» (یس، ۸۲) از آن تعبیر شده و نسبتی به شیء موجود دارد که در این آیه با «فَيَكُونُ» از آن تعبیر شده و همان وجود شیء است (طباطبایی، ۲۰۱۱، ج ۸، ص ۱۵۱؛ قرشی، ۱۹۹۲، ج ۹، ص ۱۱۴). به خاطر اتحاد ایجاد و وجود، تحقق عینی «کُن» همان «یکون» است (جوادی آملی، ۲۰۰۹، الف، ص ۲۶) و تفاوت تنها در انتساب شیء به خداوند و به موقف وجودی خود وجود دارد (همو، ۲۰۱۰، ج ۳، ص ۱۴۰؛ همو، ۲۰۰۸، ج ۱، ص ۲۶۰).

طبق بیان شهید مطهری به لحاظ تدقیق و تحلیل عقل در مورد فرآیند ایجاد، چند امر قابل فرض است. یکی فاعل که وجود را اضافه می‌کند؛ دوم وجودی که اضافه می‌شود؛ سوم امری که این وجود را می‌پذیرد و چهارم و پنجم نفس دادن و گرفتن وجود از جانب علت و معلول. اما با دقت بیشتر مشخص می‌شود که به لحاظ هستی شناسانه تفاوتی میان ایجاد و وجود نیست. زیرا پیش از خلقت امری نیست تا طرف پذیرش وجود قرار گیرد و در نتیجه نفس اعطای وجود، همان وجود مخلوق است (مطهری، بی‌تا، ج ۹، ص ۵۰۶-۵۰۷).

علامه طباطبایی از حیثیت انتساب شیء به خداوند و کُن ایجاد، به «جهت امری» یا «حیثیت امری» تعبیر می‌کند (طباطبایی، ۱۹۸۱، ص ۱۸) و از حیثیت انتساب شیء به موقف وجودی خودش به «جهت خلقی» یا «حیثیت خلقی» تعبیر می‌کند (همو، ۲۰۰۶، ج ۴، ص ۸۸). «حیثیت امری» در موجودات، ناظر به حیثیتی است که در آن، اشیا به صرف اراده خداوند بدون واسطه اسباب و بدون تدریج و بدون تخلف از امر الهی، پا به عرصه

وجود می‌گذارند. ویژگی فوریت و عدم تدریج امر الهی در آیه شریفه «وَمَا أَمْرُنَا إِلَّا وَاحِدَةٌ كَلَمْحٍ بِالْبَصَرِ» (قمر، ۵۰) به چشم بر هم زدن تشبیه شده است. در مقابل در «حیثیت خلقی» نقش مقدمات و اسباب در شکل‌گیری موجودات لحاظ شده و از این رو «حیثیت خلقی» اشیا قابلیت تدریج است (طباطبایی، ۲۰۱۱، ج ۱، ص ۱۹۷).

تعبیر «خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ» در آیه «إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» (آل عمران، ۵۹) به خلقت جسم آدم و ارتباط آن با خاک و «حیثیت خلقی» و تدریجی وجود آدم اشاره دارد و تعبیر «ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» به «حیثیت امری» وجود آدم اشاره دارد (طباطبایی، ۲۰۱۱، ج ۱، ص ۱۹۷؛ قرشی، ۱۹۹۲، ج ۹، ص ۱۱۴؛ حسینی همدانی، ۱۹۸۳، ج ۱، ص ۴۱۵). فرمان (کن)، پس از خلقت جسم است و مسلماً به ایجاد روح اشاره دارد که دفعی است و زمان در آن نقشی ندارد (جوادی آملی، ۲۰۱۰، ج ۳۰، ص ۱۴۱؛ همو، ۲۰۰۲، ص ۵۵).

تعبیر «ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ» در آیه «وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ. ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَكِينٍ. ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ؛ و يقيناً ما انسان را از گل آفریدیم، سپس آن را نطفه‌ای قرار دادیم. آن گاه آن نطفه به علقه و علقه را به پاره‌گوشتی تبدیل شد و پاره‌گوشت را استخوان‌هایی ساختیم و بر استخوان‌ها گوشت پوشانیدیم، سپس به او آفرینشی جدید ارزانی کردیم» (مؤمنون، ۱۲) به جهت امری و غیر تدریجی در وجود انسان اشاره دارد و تعبیر قبلی آن که بالصرحة دلالت بر تدریج در خلقت بدن مادی انسان دارد، دلالت بر جهت خلقی در وجود انسان دارد (مطهری، بی‌تا، ج ۴، ص ۶۲۶).

خلق در آیات قرآن هم به خداوند منتسب است و هم به غیر خداوند (طباطبایی، ۲۰۱۱، ج ۸، ص ۱۵۲). «إِذْ تَخْلُقُ مِنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ بِأَذْنِي» (مائده، ۱۱۰)، «فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ» (مؤمنون، ۱۴) به خلاف امر که تنها به خداوند منتسب شده است (طباطبایی، ۲۰۱۱، ج ۱، ص ۱۹۷). «وَ الشَّمْسُ وَ الْقَمَرُ وَ النُّجُومُ مُسَخَّرَاتٌ بِأَمْرِهِ» (نحل، ۱۲) و «يُنَزِّلُ الْمَلَائِكَةَ بِالرُّوحِ مِنْ أَمْرِهِ» (نحل، ۲)

طبق آیه «إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» (یس، ۸۲) و آیه «وَمَا أَمْرُنَا إِلَّا وَاحِدَةٌ كَلَمْحٍ بِالْبَصَرِ» (قمر، ۵۰) افزایه وجود از جانب خداوند دفعی و بدون تدریج است (طباطبایی، ۲۰۰۹، ج ۲، ص ۱۹۴؛ جوادی آملی، ۲۰۱۰، ج ۶، ص ۳۲۹). حال اگر مستفیض ظرفیت دریافت دفعی وجود را داشته باشد (مانند مجردات)، فیض وجود را دفعاً دریافت می‌کند و اگر ظرفیت دریافت دفعی وجود را نداشته باشد و نیازمند حصول اسباب و مقدمات و رفع موانع باشد تدریجاً دریافت می‌کند (طباطبایی، بی تا الف، ص ۴۳۶؛ جوادی آملی، ۲۰۱۰، الف، ص ۱۳۳؛ همو، ۲۰۰۹، ج ۲، ص ۹۵). آیاتی مانند «خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ» (اعراف، ۵۴)، «فَإِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ مِنْ مُضْغَةٍ» (حج، ۵) به تدریجی بودن دریافت فیض الهی اشاره دارد (جوادی آملی، ۲۰۱۰، الف، ص ۱۳۳؛ همو، ۲۰۰۹، ج ۲، ص ۹۵). به بیان دیگر وجود مادی هر شیء ظهور تدریجی وجود دفعی آن شیء در عالم مثال و عالم عقل است (طاهر زاده، ۲۰۱۱، ص ۸۷). به عقیده علامه طباطبایی در همه موجودات اعم از موجودات مادی، مثالی و عقلی جهت خلقی و جهت امری وجود دارد. هر موجودی از یک سو تنها با کلمه (کُن) الهی و بی واسطه تحقق می‌یابد که همان هویت امری اوست و از یک سو وسائط و اسباب عرضی و طولی در تحقق آن نقش آفرینی می‌کنند که جهت خلقی وجود اوست.

البته عبارات علامه طباطبایی درباره اینکه هر موجودی دارای دو جهت خلقی و امری است یا تنها موجودات عالم ماده دارای این دو جهت هستند، متفاوت است. در برخی عبارات همه موجودات را مشتمل بر دو وجه خلقی و امری می‌دانند. «إِنَّ فِي كُلِّ شَيْءٍ وَجْهًا إِلَيْهَا وَوَجْهًا كُونِهَا خَلْقِيًا» (طباطبایی، ۱۹۹۴، ص ۱۰۹؛ همو، ۲۰۰۶، ج ۴، ص ۸۸) اما برخی از عبارات ظهور در این دارد که دو وجه مذکور مختص به موجودات جسمانی است: «وَالْجَمَلَةُ فَيَمَّا يَتَكُونُ بِالتَّدْرِيجِ وَهُوَ مَجْمُوعُ الْمَوْجُودَاتِ الْجِسْمَانِيَّةِ وَآثَارِهَا وَجِهَانِ فِي الْمَوْجُودِ الْفَائِضِ مِنَ الْحَقِّ سَبْحَانَهُ وَجْهٌ أَمْرِيٌّ غَيْرُ تَدْرِيجِيٍّ وَوَجْهٌ خَلْقِيٌّ تَدْرِيجِيٌّ» (همو، ۱۹۹۴، ص ۱۶۵؛ همو، ۲۰۰۶، ج ۱، ص ۱۹۰؛ همو، ۲۰۱۱، ج ۱، ص ۱۹۷).

با دقت در معنای خلق می‌توان به راه حل مناسبی در این مسأله دست یافت. علامه در تبیین معنای خلق در تعبیر «أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ» (اعراف، ۵۴) خلقت را به ایجاد همراه با تقدیر معنا می‌کند. تقدیر در هر موجودی مناسب با خلقت همان موجود است. تقدیر در

موجودات جسمانی به واسطه ترکیب صورت می‌گیرد. اما تقدیر و تحدید یک موجود مجرد، به تعیین حد وجودی آن و تعیین آثار آن موجود و تعیین روابط آن با سایر موجودات، صورت می‌گیرد. بنابراین خلق همراه با تحدید و تقدیر است هر چند که مخلوق جسمانی و مادی نباشد. آیه «الَّذِي أُعْطِيَ كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى» (اعراف، ۵۴) و آیه «اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ» (زمر، ۶۲) بر عمومیت انتساب خلقت به هر شی‌ای و آیه «وَوَخَّلِقَ كُلَّ شَيْءٍ فَعَدْرَهُ تَقْدِيرًا» (فرقان، ۲) بر تقدیر و تحدید در خلقت هر موجودی دلالت دارد (ابن عاشور، ۱۹۹۹، ج ۳، ص ۱۰۸). همچنین همانطور که در خلقت موجودات مادی، وسائط طولی و عرضی مطرح است؛ در عوالم مجرد (عالم مثال و عالم عقل) نیز وسائط طولی موجودند (خانی، ۲۰۱۸، ص ۹۴). بر این اساس حیثیت خلقی مانند حیثیت امری در همه موجودات اعم از موجودات مادی، مثالی و عقلی وجود دارد.

۴.۲. عالم خلق و عالم امر

تا اینجا بیان شد که به عقیده علامه طباطبایی هر موجودی دارای دو حیثیت خلقی و امری است. به عقیده علامه طباطبایی علاوه بر دو جهت و هویت مذکور در تمام موجودات، عوالم هستی به دو عالم خلق و امر تقسیم می‌شود. ایشان با اشاره به یک برهان فلسفی در کتاب *الانسان قبل الدنيا* عوالم هستی را به عالم ماده، مثال و عقل تقسیم می‌کند (طباطبایی، ۱۹۸۱، ص ۱۵؛ همو، ۱۹۹۴، ص ۱۶۵). به عقیده علامه «عالم خلق» همان عالم ماده است؛ بنابراین که جهات قابل و مادی در آن محوریت دارد و عالمی زمان‌مند است و «عالم امر» به عنوان باطن عالم ماده، شامل عالم مثال و عالم عقل می‌شود. به تبع این تقسیم بندی، موجودات عالم ماده، موجودات خلقی و موجودات عالم مثال و عقل، موجودات امری به شمار می‌آیند. علامه به آیه ۸۵ سوره اسراء «وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي» برای اثبات وجود عالم امر و موجودات امری استشهاد می‌کند (همو، ۱۹۸۱، ص ۱۵). این آیه در مقام بیان حقیقت روح است و حقیقت روح را از امر الهی می‌داند (طباطبایی، ۱۹۹۴، ص ۱۶۹). (من جنسیه در این آیه (همو، ۲۰۱۱، ج ۱، ص ۱۹۶؛ همو، ۱۹۹۴، ص ۱۶۹) روح را از سنخ و جنس امر معرفی می‌کند و از آنجا که روح عینی از اعیان است؛ این آیه دلالت می‌کند که «امر» تنها یک جهت و حیثیت نیست، بلکه یک

حقیقت خارجی است که روح یکی از موجودات و اعیان آن است (همو، ۱۹۹۴، ص ۱۶۹؛ همو، ۱۹۹۶، ص ۳۲۷). از این حقیقت و واقعیت خارجی به «عالم امر» تعبیر می‌شود (همو، ۲۰۱۱، ج ۱، ص ۱۹۷). وجه نامگذاری این عالم به عالم امر نیز بدین سبب است که این عالم در وجود خود به چیزی جز «کن» ایجاد می‌دهد (همو، ۱۹۹۴، ص ۱۶۸).

با توجه به تعبیر (عنده) در آیه «وَ كُلُّ شَيْءٍ عِنْدَهُ بِمِقْدَارٍ» (رعد، ۸) برای هر شیئی یک وجود محدود عنداللهی وجود دارد. همچنین طبق آیه «وَ إِن مِّن شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَ مَا نُنزِّلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَّعْلُومٍ» (حجر، ۲۱) برای هر شیئی، خزائنی نزد خداوند (عندنا) وجود دارد. طبق تعبیر «وَ مَا نُنزِّلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَّعْلُومٍ» محدودیت و تعیین، مقارن تنزیل اشیاء از خزائن رخ می‌دهد لذا خزائن الهی از حدود و تعیینات نشئه دنیا، آزاد هستند (طباطبایی، ۱۹۹۴، ص ۱۰۹). با توجه به تعبیر (عنده) و (عندنا) در این آیات این دو وجود، متصف به صفت عنداللهی هستند لذا طبق آیه «مَا عِنْدَكُمْ يَنْفَدُ وَ مَا عِنْدَ اللَّهِ بَاقٍ» (نحل، ۹۶) باقی و ثابت هستند. عالم ماده دارای تغیر و عدم ثبات است؛ لذا این دو وجود باید از عوالم فرا مادی باشند. وجود محدود «وَ كُلُّ شَيْءٍ عِنْدَهُ بِمِقْدَارٍ» همان وجود مثالی درعالم مثال و وجود نامحدود «وَ إِن مِّن شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ» همان وجود مجرد در عالم عقل است (طباطبایی، ۱۹۹۴، ص ۱۰۹). مجموع این دو عالم محدود و نامحدود عنداللهی همان «عالم امر» نام دارد (همان، ص ۱۶۵).

با توجه به مطالب گذشته می‌توان گفت: عالم امر عبارت است از نظام ممتاز و معینی که در آن نظام، موجودات به (کن) ایجاد می‌شود و بدون نیاز به اسباب و مسبب مألوف، موجود می‌شوند. در مقابل در عالم خلق، اشیا در چارچوب و نظام اسباب و مسببات و همراه با تدریج و کون و فساد پا به عرصه وجود می‌گذارند.

موجودات عالم امر مانند روح تنها با اراده خداوند و به شکل دفعی موجود می‌شوند. اما موجودات عالم خلق پس از حصول اسباب و علل مادی و بر طرف شدن کلیه موانع پا به عرصه وجود می‌گذارند. در تحقق هر موجود امری تنها امکان ذاتی معتبر است. اما در تحقق موجود خلقی علاوه بر امکان ذاتی، امکان استعدادی نیز شرط است (ملاصدرا، ۱۹۸۷، ج ۵، ص ۴۳۷).

۵.۲. ملکوت از دیدگاه علامه و ارتباط آن با امر الهی

به عقیده علامه طباطبایی بین امر الهی و ملکوت ارتباط تنگاتنگی وجود دارد. ایشان با اشاره به فاء در ابتدای آیه «فَسُبْحَانَ الَّذِي بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ» (یس، ۸۳) این آیه را متفرع بر آیه قبلی «إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» (یس، ۸۲) دانسته است. از این رو ملکوت در آیه «فَسُبْحَانَ الَّذِي بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ» را همان جهت و حیثیت انتساب کامل هر موجودی به خداوند بدون وسائط طولی و عرضی می‌داند که به کلمه (کُن) بدون تدریج ایجاد شده است (طباطبایی، ۲۰۰۶، ج ۴، ص ۸۸؛ همو، ۲۰۱۱، ج ۱۷، ص ۱۱۶، ج ۱، ص ۵۹، ج ۷، ص ۱۷۱، ج ۸، ص ۳۴۸). طبق این معنا از ملکوت، مقصود از نشان دادن ملکوت آسمان‌ها و زمین در آیه «وَكَذَلِكَ نُرِي إِبْرَاهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» (انعام، ۷۵) نشان دادن جهت اسنادی اشیاء به خداوند و رابطه تدبیر آفریدگار نسبت به موجودات است (طباطبایی، ۲۰۱۱، ج ۷، ص ۱۷۲).

۳. دوگانه عرفانی «جهت خلقی» و «جهت حقی»

از منظر مشهور عرفای اسلامی، عوالم هستی علاوه بر عالم ماده، مثال و عقل (سبزواری، ۲۰۰۴، ص ۴۰۹؛ طباطبایی، ۱۹۸۱، ص ۱۵؛ همچنین همو، بی تا ب، ص ۳۱۶ تا ۳۲۳) مشتمل بر «عالم اسماء» نیز هست (قونوی، ۲۰۰۲، ص ۱۳۰؛ ابن ترکه، ۱۹۸۱، ص ۲۷۱؛ فناری، ۱۹۹۵، صص ۱۹۰، ۳۱۵؛ جامی، ۱۹۹۱، ص ۳۱). عالم اسما در مقام ظهورات ذات باری تعالی مورد توجه قرار می‌گیرد. در عرفان اسلامی اصطلاح تعیین، ظهور و تجلی در تحلیل اسمای الهی استفاده می‌شوند. اسماء الهی به لحاظ هستی‌شناسانه ظهور ذات باری تعالی (و نه عین ذات حق تعالی) هستند (ابن ترکه، ۱۹۸۱، ص ۲۶۵؛ یزدان پناه، ۲۰۰۹، ص ۳۰۵؛ قونوی، ۲۰۰۲، ص ۳۵؛ قیصری، ۱۹۹۶، صص ۱۳، ۳۴۶) و از این رو موطن ظهور اسماء الهی با موطن ذات متفاوت است (تهرانی، ۲۰۰۷، ص ۵۹). در عرفان اسلامی فیض حق تعالی مشتمل بر فیض اقدس و فیض مقدس است. فیض اقدس در تعیین اول و ثانی به ظهور اسمای الهی و اعیان ثابته می‌انجامد. فیض مقدس نیز موجد تعینات خلقی است (قیصری، ۱۹۹۶، ص ۶۱).

فیض اقدس در تعیین اول و ثانی به این بیان تمثیلی تشریح می‌شود. اگر به حالات انفسی انسان به عنوان نمونه‌ای جامع از نظام آفرینش (جندی، ۲۰۰۲، ص ۱۸۰؛ فرغانی، ۲۰۰۰، ص ۱۶۶-۱۶۷؛ ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۸، ص ۱۳۴-۱۳۶) توجه کنیم دریا بیم که نفس «توجه» در انسان امری زائد بر وجود انسان است. عباراتی همچون «توجهات من» یا «توجه من به آن شی» به تفاوت میان «من» و «توجه» اشاره دارند. نفس «توجه» به بیان عرفانی اولین ظهور و اعتبار از حقیقت انسان است. در مقیاس نظام آفرینش نیز علم و توجه حق تعالی به ذات خویش اولین ظهور ذات حق تعالی است که از آن به «تعیین اول» تعبیر می‌شود (قونوی، ۲۰۰۲، ص ۱۱۶؛ همو، ۱۹۸۳، نص ۶، ص ۱۷). در تعیین اول تنها ذات حق تعالی با بساطت محض مورد توجه قرار می‌گیرد (همو، ۲۰۰۲، ص ۱۱۶).

در مرحله بعدی، انسان به نحو تفصیلی متوجه کمالات موجود در ذات خود می‌شود. به عنوان مثال انسان تفصیلاً متوجه علم خود، قدرت خود و ... می‌شود و این کمالات ظهور علمی (و نه خارجی) می‌یابند (خانی، ۲۰۱۸، ص ۶۷). حال در مقیاس نظام آفرینش نیز کمالات ذات باری تعالی نظیر حیات، قدرت، علم، رحمت و... به صورت تعینات علمی ظهور تفصیلی می‌یابند که از آن به «تعیین ثانی» تعبیر می‌شود (فناری، ۱۹۹۵، صص ۲۰۴، ۲۳۴؛ جامی، ۱۹۹۱، ص ۳۸؛ یزدان پناه، ۲۰۰۹، ص ۴۳۹). همچنین انواع تعیناتی نیز که از ترکیب این کمالات امکان ظهور دارند؛ ظهور علمی می‌یابند که در اصطلاح عرفان، به آن «اعیان ثابته» گفته می‌شود (قیصری، ۱۹۹۶، ص ۶۱؛ قونوی، ۲۰۰۲، ص ۷۲).

این ظهورات علمی (اعیان ثابته) با اعمال اراده پروردگار، تحقق خارجی پیدا می‌کنند که نتیجه آن ایجاد عالم عقل، مثال و ماده در نظام آفرینش خواهد بود (قیصری، ۱۹۹۶، ص ۴۸۵) که به «تعینات عینی» نامیده می‌شوند (جامی، ۲۰۰۴، ص ۳۴؛ همو، بی‌تا، ص ۶۰).

حال با توجه به تحلیل تعیین اول و تعیین ثانی به عنوان ظهورات ذات باری تعالی به تبیین دوگانه حیثیت حقی و حیثیت خلقی در عرفان اسلامی می‌پردازیم. در عرفان از هویت غیر استقلالی و وجه الهی ظهورات ذات باری تعالی به «جهت حقی» تعبیر می‌شود و در تبیین آن، از اصطلاحات تعیین اول و تعیین ثانی استفاده می‌شود (یزدان پناه، ۲۰۰۹، ص ۳۵۶).

در مقابل جهت خلقی در عرفان اسلامی ناظر به ظهوراتی از ذات حق تعالی است که با یافتن نوعی خودیابی وجودی، موجودیت را به خود نیز نسبت می‌دهند (جامی، بی‌تا، ص ۶۰). تعینات خلقی، موجودیتی منتسب به خود را درک می‌کنند که از آن به خودیابی وجودی تعبیر می‌شود. البته این خودیابی وجودی در جهت خلقی با هویت عین الربطی این تعینات به ذات حق تعالی منافات ندارد (خانی، ۲۰۱۸، ص ۷۵).

بر این اساس می‌توان نتیجه گرفت که جهت حقی و جهت خلقی در عرفان اسلامی دو منظر هستی‌شناسانه به نظام آفرینش است. هر موجودی دارای این دو جهت است و جهت حقی او محیط و مقوم بر جهت خلقی اوست. چنانچه در عرفان اسلامی هر مخلوقی ظهور ترکیبی خاص از اسمای الهی معرفی می‌شود و اسمای الهی باطن جمیع موجودات خلقی خواهد بود (همان، ص ۷۹).

۴. حیثیت عین الربطی موجودات در فلسفه اسلامی

صدرالمتألهین در مباحث علت و معلول در تبیین کیفیت رابطه معلول با علت، نهایتاً به این مبنای عمیق دست می‌یابد که معلول عین الربط به علت خویش است و هیچ هویت مستقلی در قبال علت خویش ندارد (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۱، صص ۷۱، ۳۰۰-۳۰۱). به گونه‌ای که به معلول فارغ از علتش هیچ امری قابل انتساب نیست و حتی انتساب ذاتیات معلول به آن، بواسطه علت امکان پذیر است. زیرا اساساً معلول هویت فی نفسه ندارد تا موضوع برای حمل معنایی بر آن باشد و تماماً عین الربط است (ملاصدرا، ۲۰۰۴، ص ۲۴۷؛ همو، ۱۹۷۵، ج ۱، ص ۵۲؛ عبودیت، ۲۰۰۶، ج ۱، ص ۲۲۱).

یکی از تمثیل‌های دقیق برای بیان چگونگی کیفیت عین الربط بودن معلول به علت، نسبت تصورات ذهنی یک فرد با اوست. زیرا وجود ذهنی تصورات و معلومات، هیچ هویت مستقلی در قبال فرد متصور ندارند و تماماً وابسته و متقوم به وجود اوست. دقیقاً به خاطر همین حیثیت عین الربطی، این تصورات معلوم بالذات ما نیز هستند و موطن علم تفصیلی ما به اشیا محسوب می‌شوند (ملاصدرا، ۱۹۹۶، ص ۷۲؛ همو، ۱۹۸۱، ج ۳، صص ۹۱، ۳۳۴).

البته این مطلب روشن است که هویت عین الربط معلول، به معنای اتحاد وجودی معلول با علت نیست. زیرا قطعاً معلول غیر از علت است. اما از آن حیث که معلول عین الربط به

علت است امکان اتصاف هیچ وصفی به طور مستقل به معلول وجود ندارد حتی اتصاف وجود.

۵. مشابهت دوگانه قرآنی «جهت خلقی» و «جهت امری» با دوگانه عرفانی «جهت حقی» و «جهت خلقی» و هویت عین الربطی معلول به علت در فلسفه

پس از بیان تفسیر علامه طباطبایی از دوگانه قرآنی «جهت خلقی» و «جهت امری» و تقسیم عوالم هستی به عوالم خلقی و امری، در این گفتار لازم است که ابعاد هستی‌شناسی دوگانه مذکور در فلسفه و عرفان اسلامی مورد بررسی قرار گیرد. طبق مطالب پیش گفته از سویی امر الهی در قرآن کریم ناظر به حیثیتی از عالم است که در آن حیثیت، میان اراده حق تعالی و شیء مراد هیچ واسطه‌ای مورد لحاظ نیست و بدون هیچ واسطه آن شیء منتسب به حق تعالی است (طباطبایی، ۲۰۱۱، ج ۱، صص ۱۱۴، ۱۹۷). از سوی دیگر در عرفان اسلامی از حیثیت غیر استقلالی و وجه الهی ظهورات ذات الهی تعبیر به «جهت حقی» می‌شود و در فلسفه از آن به هویت عین الربطی معلول به علت تعبیر می‌شود؛ لذا مشابهت قابل توجهی میان «جهت امری» در قرآن و اصطلاح عرفانی «جهت حقی» و اصطلاح «عین الربطی معلول به علت» در فلسفه وجود دارد. در مقابل، «جهت خلقی» در قرآن ناظر به حیثیتی از موجودات است که در آن نقش وسائط طولی و عرضی در قبال یک موجود خاص مورد ملاحظه است (همان، ج ۱، صص ۱۹۶-۱۹۷). توجه هر موجودی به جایگاه خود و توجه به نقش وسائط طولی و عرضی در وجود یافتنش، مستلزم این است که هر موجودی در قبال دیگران یک موجودیتی را با تعیین و حد خاص به خود منتسب بداند که این همان «خودپایی وجودی» است که در اصطلاح عرفانی به «جهت خلقی» تعبیر می‌شود؛ لذا مشابهت قابل توجهی نیز بین «جهت خلقی» از منظر قرآن و «جهت خلقی» از منظر عرفان اسلامی وجود دارد.

نتیجه

۱- طبق دیدگاه علامه طباطبایی «جهت امری» در قرآن کریم ناظر به حیثیتی است که در آن، موجودات عالم بدون هیچ واسطه‌ای به حق تعالی منتسب هستند. در مقابل،

«جهت خلقی» در قرآن ناظر به حیثیتی است که در آن نقش وسائط طولی و عرضی در قبال یک موجود خاص مورد ملاحظه است.

۲- در عرفان اسلامی از حیثیت غیر استقلالی و وجه الهی ظهورات ذات الهی تعبیر به «جهت حقی» می‌شود و در فلسفه از آن به «هویت عین الربطی معلول به علت» تعبیر می‌شود. در مقابل «جهت خلقی» در عرفان اسلامی ناظر به ظهوراتی از ذات حق تعالی است که با یافتن نوعی خودیابی وجودی، موجودیت را به خود نیز نسبت می‌دهند.

۳- حاصل بررسی ابعاد هستی‌شناسانه دوگانه قرآنی امر و خلق در عرفان اسلامی و حکمت صدرایی منجر به این نتیجه‌گیری کلان شد که با وجود برخی از تفاوت‌های ظاهری و اصطلاحی، سازگاری هستی‌شناسانه و بنیادینی میان آن‌ها برقرار است. به گونه‌ای که می‌توان بدون گرفتار آمدن در هیچ گونه تناقض بنیادین، بر اساس مبانی صدرایی و همچنین دوگانه جهت حقی و جهت خلقی در عرفان اسلامی به توضیح سازگار و منسجم از دوگانه امر و خلق در قرآن کریم دست یافت.

۴- «حیثیت امری» در قرآن کریم، همان «جهت حقی» در عرفان اسلامی است که دلالت بر حیثیت غیر استقلالی و وجه الهی ظهورات الهی دارد و همان «حیثیت عین الربطی معلول به علت» در حکمت صدرایی است.

۵- در مقابل توجه هر موجودی به جایگاه خود و نقش آفرینی وسائط طولی و عرضی در به وجود آمدنش که از منظر قرآنی «جهت خلقی» نام دارد؛ در عرفان اسلامی این‌گونه مورد توجه قرار گرفته است که موجودات در عوالم خلقی دارای نوعی خودیابی وجودی هستند و در قبال دیگران موجودیتی را با تعیین و حد خاص به خود منتسب می‌دانند.

مشارکت نویسندگان

در مقاله پیش رو، تحقیق و نگارش متن آن بر عهده محمد رضا خانی بوده و مشاوره و نظارت آن را استاد گرامی دکتر علی اوسط باقری و دکتر ابراهیم خانی به عهده داشتند.

تشکر و قدردانی

از جناب حجت الاسلام و المسلمین دکتر علی اوسط باقری و جناب آقای دکتر ابراهیم خانی به دلیل راهنمایی های ارزنده شان بی نهایت سپاسگزارم و از سردبیر محترم، داوران گرامی مجله و مسئولان فصل نامه وزین پژوهش های هستی شناختی نیز قدردانی می کنم.

تعارض منافع

هیچ گونه تعارض منافع توسط نویسندگان بیان نشده است.

منابع و مأخذ

- The Holy Bible*. New Millennium Translation from Hebrew and Greek. England: Elam Publishing; 2014. Persian.
- Agamben, G. *Heaven and Kingdom*. translated by Ebrahim Ranjbar. Tehran: Negah Publications. third edition; 2021. Persian.
- Agamben, G. *Kingdom and Glory: On the Genealogy of the Theology of Economics and Government*. Homer Sacher Part 2. translated by Yahya Sanati Masbughi. Tehran: Nimaj, first edition; 2022. Persian.
- Augustine, A. *The City of God*. In: Rev. Marcus Dods (ed) *The Works of Aurelius Augustine*. V.1. Edinburgh: T&T Clark; 2014.
- Bieler, J. Maximus the Confessor on Christ's Human Will. *Communio (International Catholic Review)*. 2016; 4(1): 55-82.
- Byron, M. *Ezra Pound's Eriugena*. Matthew Feldman (ed). first published. Bloomsbury; 2014.
- Carabine, Deirdre. *John Scottus Eriugena*, Oxford University Press, 2000.
- Corbin, H, *The Land of Heaven*, translated by Zia-eddin Dehshiri, Tehran: Tahouri Publications, fourth edition, 2008, Persian.
- Cvetković, V. Predeterminations and Providence in Dionysius the Areopagite and Maximus the Confessor. Chapter Eight in: Filip Ivanović (ed) *Dionysius the Areopagite between Orthodoxy and Heresy*. Cambridge Scholars Publishing; 2011. P. 135-156.
- D'Onofrio, G. The Speculative System of John Scottus Eriugena and Tradition of Vera Philosophia. In: Adrian Guiu (ed) *A companion to John Scottus Eriugena*. Vol 86. Brill; 2020. P. 213-238.
- Duncan, J. E. *Milton's Earthly Paradise: A Historical Study of Eden*. University Of Minnesota Press; 1972.

- Eliade, M. *Myth, Dream, Secret*. translated by Roya Monjjem. Tehran: Golrang Yekta, third edition; 2003. Persian.
- Eriugena, J. S. *periphyseon (The Division of Nature)*. translated by I.P, Sheldon – Williams. Revised by John I. O’Meara, Canada: Bellarmin; 1987.
- Gilson, E. *History of Christian Philosophy in the Middle Ages*. translated by Reza Gandomi Nasrabadi. Qom: University of Religions and Sects Publications. second edition; 2016. Persian.
- Gilson, E. *The Spirit of Medieval Philosophy*. translated by Alimorad Davoudi. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company. second edition; 1991. Persian.
- Harrington, M. Eriugena and Neoplatonic Tradition. In: Adrian Guiu(ed) *A Companion to John Scottus Eriugena*. Vol 86. Brill; 2020. P. 64-92.
- Hovorun, C, Maximus. A Cautious Neo Chalcedonian. In: Pauline Allen and Bronwen Neil(eds). *The Oxford Handbook of Maximus the Confessor*. Oxford University Press; 2015. P. 106-124.
- Kavanagh, C. The Impact of Maximus the Confessor on John Scottus Eriugena. In: Pauline Allen and Bronwen Neil (eds)*The Oxford Handbook of Maximus the Confessor*; 2015.P. 480-499.
- Kurdzialek, M. Mediaeval Doctorines on Man as Image of the World. *Roczniki Filozoficzne*, Published by John Paul II Catholic University of Lublin. 2014; 62(4): 205-246.
- Lloyd-sidle, E. M. A Thematic Introduction to and out line of the Periphyseon for Alumnus. In: Adrian Guiu(ed). *A Companion to John Scottus Eriugena*. Vol.86. Brill; 2020. P.113-133.
- Maximus The Confessor. *On the Cosmic Mystery of Jesus Christ: Selected Writings from ST MAXIMUS THE CONFESSOR*, St Vladimir's Seminary Press, Blowers, Paul. M and Wilken, R. L (translators); 2023.
- McGinn, B. The priphyseon as Hexaemeral Commentary. In: Adrian Guiu(ed) *A Companion to John Scottus Eriugena*. Copy Right by Koninklijke Brill NV; 2020. P.154-188.
- McGinn, B. The Originality of Eriugena's Spritual Exegesis. In: Carlos Steal and others (eds) *Johannes Scottus Eriugena. The Bible and Hermeneutics*. Leuven University Press; 1996. P. 55-80.
- Mojtahedi, K. *Philosophy in the Middle Ages (Collection of Articles)*, Tehran: Amirkabir Publications, 6th edition; 2018, Persian.
- Moran, D, *The Philosphy of John Scottus Eriugena, A Study of Idealism in the Midle Ages*, Cambridge University Press, first published, 1989.
- O’Meara, D, The Conception of Natura in John Scottus Eriugena. *Vivarium*. Published by Brill.1981; 19(2): 126-145.

Otten, W. *The Anthropology of Johannes Scottus Eriugena*. E.J. Brill. vol 20; 1991.

Pascal Mueller, J. The Foundation of Origenist Methaphysics. In: Paulin Allen And Bronwen Neil (eds) *The Oxford Handbook of Maximus the Confessor*. Oxford University Press; 2015. P. 149-162.

Plotinus. *Enneads* (Arabic translation by Ibn Na'ima al-Humsi from Plotinus's *Tasua'at*), translated by Hassan Malekshahi. Tehran: Soroush Publications, third edition; 2017, Persian.

Portaru, M. Classical Influences: Aristotle and Platonism. In: Pauline Allen and Bronwen Neil (eds) *The Oxford Handbook of Maximus the Confessor*; 2015.P. 127-149.

Safi, Alessandro. *Return to the Sources: Paradise in Armenia*, in Mapping Paradise: A History of Heaven on Earth. London, England and Chicago, Illinois: British Library and University of Chicago Press, 2006.

Stock, B. Observations on the use of Augustine by Johannes Scottus Eriugena. *The Harward Theological Review*. Published by Cambridge University Press. 1967; 60(2): 213-220.

Tomasic, T. M, The Logical Function of Metaphor in Pseudo Dionysius and Johannes Scottus Eriugena. *The Journal of Religion*. Published by the University of Chicago Press. 1988; 68(3): 361-376.

Zevit, Z. *What Really Happened in the Garden of Eden?* Yale University Press; 2013.

معرفی نویسندگان

محمد رضا خانی دانش آموخته سطح ۳ و سطح ۴ رشته تفسیر و علوم قرآن از مرکز تخصصی تفسیر و علوم قرآن حوزه علمیه قم؛ فارغ التحصیل سطح ۴ رشته فقه و اصول از حوزه علمیه قم؛ فارغ التحصیل لیسانس فیزیک از دانشگاه اصفهان؛ عضو مرکز نخبگان در زمینه آموزش و پژوهش؛ استاد سطوح عالی حوزه علمیه قم و مدارس عالییه حوزه خواهران در رشته تفسیر و علوم قرآن؛ اخذ رتبه برتر در همایش ملی دیدگاه های علوم قرآنی آیت الله العظمی فاضل لنکرانی؛ چاپ بیش از ۱۵ مقاله در مجلات علمی پژوهشی، ترویجی، تخصصی؛ زمینه های تخصصی: تفسیر و علوم قرآن و فقه و اصول.

khani, M: Graduated from the ۳rd and ۴th level of Qur'anic Tafsir and Sciences from the Specialized Center for Qur'anic Tafsir and Sciences of Alima Qom, Qom, Iran.

Dm.khany@gmail.com

علی‌اوسط باقری عضو هیئت علمی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی ره است. کارشناسی الهیات و معارف اسلامی، کارشناسی ارشد علوم قرآن و دکتری علوم قرآن از مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی. در سال ۱۳۸۹ رساله دکتری وی اثر برگزیده نمایشگاه بین‌المللی قرآن کریم شد و در سال ۱۴۰۰ کتاب «نقش پیش‌دانسته‌ها و علایق مفسر در تفسیر قرآن» وی

در بیست و سومین دوره کتاب سال حوزه موفق به کسب درجه «شایسته تقدیر به عنوان اثر علمی پژوهشی» گردید. از وی تا کنون سه کتاب و مقالات متعددی منتشر شده است. وی چندین سال عضو شورای سردبیری مجله قرآن شناخت بود و هم‌اکنون عضو شورای علمی گروه تفسیر و علوم قرآن و عضو شورای دروس معارف قرآن مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی ره است. زمینه‌های تخصصی: تفسیر و علوم قرآن.

Aliawsat B: member of the faculty of the Imam Khomeini Educational and Research Institute, Qom, Iran.

bagheri@qabas.net

ابراهیم خانی عضو هیئت علمی گروه فرهنگ و تمدن دانشکده فرهنگ و ارتباطات دانشگاه امام صادق (ع). کارشناسی ارشد پیوسته فلسفه و کلام از دانشگاه امام صادق (ع)؛ دکتری حکمت متعالیه از دانشگاه اصفهان و عضو بنیاد نخبگان. وی دارای دو کتاب و بیش از ۱۵ مقاله علمی پژوهشی است. زمینه‌های تخصصی: فلسفه و عرفان اسلامی، فلسفه الاجتماع، فلسفه علم صدرايي و فلسفه علوم اجتماعی حکمت بنیاد.

khani, E: Assistant Professor, Department of Culture and Civilization, Imam Sadegh University, Tehran, Iran.

e.khani@isu.ac.ir

How to cite this paper:

Mohammad Reza Khani, Ali Avtaz Bagheri and Ebrahim Khani (2025). A Comparative Study of the Interpretive Reading of the Dual Command and Creation from the Perspective of Allama Tabatabai in Comparison with Its Philosophical and Mystical Readings. *Journal of Ontological Researches*, 14 (27), 29-53. Persian.

DOI: 10.22061/orj.2025.2373

URI: https://orj.sru.ac.ir/article_2373.html

Copyrights for this article are retained by the author(s) with publishing rights granted to SRU Press. The content of this article is subject to the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY-NC 4.0) License. For more information, please visit <https://www.creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode>.